

ӘОЖ 398. 87: 821. 512; МҒТАР 16.21.07
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.05>**Т.Б. КУЛЫНТАЕВА¹✉, ГҮРЕР ГҮЛСЕВИН²***¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru*²*доктор, профессор
Еге университеті, Түркі әлемін зерттеу институты
(Түркия, Измир қ.), e-mail: gurergulsevin@gmail.com***«УАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЦИКЛДЫҚ МОДЕЛІ
(тарихи жыр мәтіндері негізінде)**

Аңдатпа. Тілді когнитивті бағытта зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналды. Оның ішінде, тіліміздегі мол ақпарат қоры жинақталған фольклор мәтіндерін когнитивтік аспектіде қарастыру – сол халықтың таным-түсінігі, болмысы, тұрмыс-тіршілігі жайлы ақпарат алуға негіз болады. Себебі, тарихи жырлар – халқымыздың бай мұрасы жинақталған, тіліміздің байлығын танытатын ерекше жанрлардың бірі. «Уақыт» концептісі лингвистикада зерттеуді қажет ететін концепті. Себебі, «уақыт» концептісі әлемнің тілдік бейнесін бере алатын, негізгі концептілердің қатарына жатады. Ғылымда аталмыш концепті көптеген этностарға ортақ, әр халықтың ұлттық ерекшелігі мен тәжірибесіне, аялық біліміне байланысты ғаламның тілдік бейнесін жасайтын концепті деп танылады. Мақалада «уақыт» концептісін білдіретін тілдік бірліктер тарихи жыр мәтіндерінен алынып, уақыттың циклдық сипаты айқындалады. Лингвистикалық зерттеулерде «уақыт» концептісінің сипаттары көп кездеседі. Уақыттың циклдық, сызықтық сипаттары бар. Алайда, біз талдауға алған уақыттың циклдық сипаты ғылым дәлелдеген негізгі моделдерінің бірі болып саналады. Зерттеуімізде «уақыт» концептісінің циклдық сипаты халықтың дүниетанымымен, тұрмыс-тіршілігімен, дінімен байланыста екені дәлелденеді. Тарихи жырлардағы циклдық уақыт процестердің қайталануымен түсіндіріліп, жылдың төрт мезгілі, тәулік, күн, түн, таң, кеш секілді лексикалық бірліктерден құралатыны анықталды. Сонымен қатар, тіліміздегі «уақытты» білдіретін лексикалық бірліктер символдық мәнге ие болғаны мысалдар арқылы беріліп, дәлелдемелер келтірілді.

Кілт сөздер: концепт, таным, уақыт, когнитивтік лингвистика, фольклор, көркем мәтін, циклдық уақыт.

T.B. Kulyntaeva¹, Gurer Gulsevin²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru*²*Doctor, Professor
Ege University, The Institute studying Turkish world
(Turkey, Izmir), e-mail: gurergulsevin@gmail.com****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Кулынтаева Т.Б., Гүрер Гүлсевин. «Уақыт» концептісінің циклдық моделі (тарихи жыр мәтіндері негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №3 (125). – Б. 59–67. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.05>

***Cite us correctly:**

Kulyntaeva T.B., Gurer Gulsevin. «Uaqyt» konceptisinin cikldyq modeli (tarihi jyr matinderi negizinde) [The Cyclical Nature of the Concept of «Time» (Based on the Texts of Historical Epics)] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2022. – №3 (125). – B. 59–67. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.05>

The Cyclical Nature of the Concept of «Time» (Based on the Texts of Historical Epics)

Abstract. Language learning in the cognitive direction has become one of the most actual problems today. In particular, the consideration of folklore texts, in which a large linguistic stock of information has been accumulated, in the cognitive aspect will become the basis for obtaining information about the cognition, being, life of this nation. After all, historical songs are one of the most unique genres, in which the rich heritage of our people is collected, the richness of our language is revealed. The concept of «time» is a concept that requires study in linguistics. The fact is that the concept of «time» is one of the main concepts that can give a linguistic picture of the world. In science, this concept is recognized as common to many ethnic groups, creating a linguistic picture of the universe, depending on the national characteristics and experience, background knowledge of each people. In this article, the linguistic units denoting the concept of «time» are extracted from the texts of historical songs, it's cyclical nature is determined. In linguistic studies, a sufficient number of characters of the concept of «time» are given. Time has cyclic, linear properties. However, the cyclicity of time that we analyze is considered one of the main models proven by science. Our study proves that the cyclical nature of the concept of «time» is connected with the worldview, way of life, religion of the nation. Cyclic time in historical songs is explained by the repetition of processes and it is determined with the lexical units: four seasons, 24 hours, day, night, morning, evening. In addition, examples are given and proved that the lexical units denoting «time» in our language had a symbolic meaning.

Keywords: concept, cognition, time, cognitive linguistics, folklore, literary text, cyclic time.

Т.Б. Кулынтаева¹, Гүрер Гүлсевин²

*¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru*

²доктор, профессор

*Университет Еге, Институт изучения тюркского мира
(Турция, г. Измир), e-mail: gurergulsevin@gmail.com*

Циклическая модель концепта «время» (на основе текстов исторических эпосов)

Аннотация. Изучение языка в когнитивном направлении стало одним из актуальных проблем на сегодняшний день. В том числе, рассмотрение фольклорных текстов в когнитивном аспекте, в которых накоплен большой языковой запас информации, станет основой для получения информации о познании и понятиях, о быте этого народа. Ведь исторические эпосы – это один из самых уникальных жанров, в котором собрано богатое наследие нашего народа, раскрывается богатство нашего языка. Концепт «время» – один из важнейших концептов, требующий изучения в лингвистике. Дело в том, что концепт «время» относится к числу основных концептов, способных дать языковую картину мира. В науке данный концепт признается общим для многих этносов, создающий языковую картину мироздания в зависимости от национальной особенности и опыта, фоновых знаний каждого народа. В статье языковые единицы, обозначающие концепт «время», извлекаются из текстов исторических эпосов, определяется цикличность времени. В лингвистических исследованиях приводится достаточное количество характеров концепта «время». Время имеет циклические, линейные свойства. Однако цикличность времени, которую мы анализируем, считается одной из основных моделей, доказанных наукой. В нашем исследовании доказывается, что цикличность концепта «время» связана с мировоззрением, бытом, религией народа. Циклическое время в исторических эпосах объясняется

повторением процессов и определено, что оно включает лексические единицы: четыре времени года, сутки, день, ночь, утро, вечер. Кроме того, примерами даны и доказываются, то, что лексические единицы, обозначающие «время» в нашем языке, имели символическое значение.

Ключевые слова: концепт, познание, время, когнитивная лингвистика, фольклор, художественный текст, циклическое время.

Кіріспе

Қазіргі таңда тіл білімінің антропоцентристік бағыты дүниені тіл арқылы тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ғаламның концептуалдық бейнесін беруде «концептіні» талдау арқылы іске асады. «Концепт» танымдық ғылымның басты зерттеу нысанына айналып отыр. З.Д. Попова, И.А. Стернин концепт туралы: «концепт адам санасында, біріншіден, сезімдік тәжірибесі арқылы қалыптасады, екіншіден, адамның өзіндік тұрмыс-тіршілігі, қызметі арқылы ұласады, үшіншіден бұрын санада қалыптасқан ситуациялар мен басқа да концепт белгілері мен қасиеттерін сәйкестендіре қолдану арқылы таныла түседі, төртіншіден, тілдік таңбасы жиі қолданыстан өтіп, стереотиптік деңгейге жеткен таңбалармен таныту арқылы анықталады, бесіншіден, тілдік бірліктерін саналы түрде сол дүние табиғатын танытуға болады деп тұжырым жасау негізінде қалыптасады» -деп түсіндіреді [1, 40-б.]. Демек, кез келген ұғым концепті болып саналмайды, белгілі бір «ұғым» немесе түсінік концепті болу үшін үлкен процестерді бастан кешіреді. Концепт болуы үшін ол белгілі бір халықтың танымынан орын алып, үлкен мәнге ие болуы қажет. Тіл білімінде «концепт» терминіне анықтама беріліп, оның ұғымнан айырмашылығы бірнеше ғалымдардың зерттеу еңбектерінде сөз болды. «Концепт – сөз мағынасы, ұғым, сөздің ішкі формасы, семасы, т.б. терминдерімен бара-бар емес. Себебі, концепт жеке-дара сөз аясында емес, белгілі бір танымды айқындайтын «сөздер қоры» (тірек сөздер) арқылы, кейде үлкенді-кішілі мәтіндер көлемінде танылады» [2].

Әлемнің тілдік бейнесінің әртүрлі фрагменттерінде уақытты вербализациялайтын тілдік бірліктерді зерттеу қазіргі заманғы ғылыми зерттеулердің өзекті бағыты болып табылады. Бұл кездейсоқ емес, өйткені уақыт әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің негізгі категорияларының бірі. «Уақыт» концептісі – көп қатпарлы, әмбебап концептілердің бірі. Қазақ тіл білімінде «уақыт» концептісі зерттеулерде белең алды, алайда тарихи жыр мәтіндері негізінде «уақыт» концептісі зерттеу нысанына алынбаған. Бұл мақаламыздың өзектілігін білдіреді.

«Концепт время относится к числу универсальных. Это один из так называемых «первичных» концептов, «присутствующих практически во всех языках» [3, 127-б.]. Расымен де, уақыт барлық адамзат баласына ортақ құбылыс. Уақыт – адамның өмірімен тығыз байланысты. Уақыт көзге көрінбейтін зат. Дегенмен, осы барлық адамзатты бағындырып отырған уақытты көзбен көрмесек те, оны қайтара алмаймыз, ол ешкімге бағынбайтын күшке ие.

Жалпы, уақыт категориясын зерттеу сонау ерте замандардан бастау алады. Атақты ойшыл Аристотельдің пайымдауынша: «Бізді қоршаған табиғат ішіндегі белгісіздердің белгісізі ол – уақыт. Уақыт деген не, оны қалай басқаруға болады, бұны ешкім білген емес» - деп тұжырымдайды ойшыл. Аристотель «уақыт» туралы түсінігін «уақыт қозғалыспен тығыз байланысты, бірақ ол екеуі тең болмайды» деген қорытынды жасайды [4].

«Уақыт» концептісі С.Б. Аюпова, М. Бансимба, И.И. Рубакова, В. Арутянин, т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттеу нысанына алынған. Ғалымдар, аталмыш концептіні зерттеуде түрлі әдістер қолданған. Жоғарыдағы ғалымдардың еңбектерінде «уақыт» концептісінің түрлі сипаттары жайлы сөз болады. «Уақыт» концептісінің фразеологизмдерде көрініс табуы, көркем мәтіндерде берілуі және бірнеше тілді салыстыра зерттеу арқылы

аталмыш концептінің ерекшелігі сөз болып, әлемнің тілдік бейнесін танытанын негізгі концептілердің қатарына жатқызылады.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты талдау барысында баяндау, сипаттау, талдау, жүйелеу әдістері қолданылды. Сонымен бірге, танымдық, концептуалды талдау әдістері, тілдік фактілерді салыстыра зерттеу әдістері пайдаланылды.

Зерттеу мәліметтері

Біз мақаламызда фольклор жанрының бір түрі тарихи жырлардың мәтіндеріне талдау жасаймыз. Талдаудың нысаны ретінде «Бабалар сөзі» кітабының бірнеше томдары алынды [5]. Тарихи жырлар – тілдің ұлттық сипатын ашуға, тілді танымдық тұрғыдан зерттеуге негіз бола алатын сала деп танымыз. Зерттеудің нысаны ретінде алынып отырған тарихи жырлар – тілдің бүкіл байлығы, мәдениеті, салт-санасы сақталған қазына деп білеміз. Демек, тарихи жырларды тілдік тұрғыда танымдық, когнитивтік бағытта зерттеу – дүниенің тілдік бейнесін ашуға негіз бола алады.

Тарихи жырлар – фольклор жанрының үлкен арнасы. Фольклор – қазақ халқының мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен, сол замандағы айтулы оқиғалар туралы ақпарат беретін қазақ әдебиетінің үлкен жанры. Қазақ әдебиетінде фольклор мәселесін әдебиеттанушылар біршама зерттеген, алайда бұл мәселе когнитивтік аспектіде әлі де зерттеуді қажет етеді. Ғалым Ж. Жақыповтың: «Қазақ филологиясы үшін фольклор тілін зерттейтін арнаулы пәннің керектігі сонда, фольклор сөзін халықтың көркем шығармаларының сипаты ретіндегі табиғатын ашумен ғана шектелмей, мұндай арнаулы сала ауызша көркем сөзді зерттеудің өзгеше бір біріктірмелі әдістері мен әдістануын іздеп табуға сеп болады», – деген пікіріне зер салсақ [6, 22–23-б.], ұрпақтан-ұрпаққа мирас болған бай рухани-мәдени мұраның тілін жаңа бағытта зерттеу қажеттігі туындайды.

Ғалымдардың зерттеулерінде уақыт категориясын жіктеуде небір сипаттауларды кездестіреміз. Ғалым Ақселеу Сейдімбек: «қазақтың нақтылы уақыт туралы дәстүрлі таным-түсінігін мынадай төрт түрлі межеге бөледі: ситуациялық уақыт, генеологиялық уақыт, тарихи уақыт, экологиялық уақыт [7, 195-б.]. Ғалым нақты уақытты төрт түрлі межеге бөле отырып, әрқайсысына сипаттама береді. Қазақ халқының таным-түсінігімен байланыстырып, мысалдар арқылы дәлелдейді. Академик Ә. Қайдар А. Сейдімбектің этнопайымдауларын негізге ала отырып, өзінің этнолингвистикалық сөздігінде экологиялық, ситуациялық, тарихи уақытты білдіретін тілдік бірліктерді мағыналық жағынан саралап, этимологиясын ашып, лексика-семантикалық түсіндірмесін берген. Сонымен қатар, А. Сейдімбек нақтылы уақыт межесімен қатар, фольклорлық уақыт межесінің болатынын айтқан. Фольклорлық уақыт межесінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталған. Тарихи жыр мәтіндерінде баяғы өткен заманда, ерте бір уақытта секілді тілдік бірліктерді ұшыратамыз. Аталмыш бірліктерде нақты оқиғаның қай уақытта болғанын біле алмаймыз. Бірақ белгілі бір уақытта орын алғанын аңғарамыз. Тарихи жыр мәтіндерінің кейбірі осындай бірліктер арқылы бастау алады. Жалпы, философиялық, лингвистикалық зерттеулерде уақыттың сипаттары көп. Соның ішінде *циклдық уақыт* және *сызықтық уақыт* сипаттары негізгілері болып саналады. Орыс ғалымдарының пайымдауынша: «При всем многообразии моделей времени, описанных в научной литературе, большинство ученых склоняется к тому, что есть две главные модели, а именно, модель *циклического* и модель *линейного* времени, хотя данное деление и признается условным, не отражающим в полной мере всей сложности временных отношений. На древнем этапе развития человечества время воспринималось и мыслилось как *циклическое*. Регулярность кругового движения солнца по «небесной сфере», циклический характер самого процесса, повторяющегося снова и снова и неподвластного каким-либо видимым изменениям, послужили естественным основанием для выбора солнечного цикла в качестве мерила бытия всего сущего в мире [8, 146-б.].»

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Цикл» дегеніміз – мөлшерлі уақыт ішінде толық бір айналыс жасайтын белгілі бір құбылыстар жүйесіндегі процестер жиынтығы [9, 69-б.]. Демек, шектеуі бар процестер жиынтығын уақыттың циклдық сипатына жатқыза аламыз.

Уақыттың циклдық моделі – уақыт моделдерінің ішіндегі ең негізгісі болып саналады. Жалпыадамзаттық әлем бейнесінде циклдық уақыт процестердің қайталануымен түсіндіріліп, жылдың *төрт мезгілі, тәулік, күн, түн секілді* лексикалық бірліктерді құрайды.

Талдау мен нәтижелер

Уақыттың циклдық моделі уақыттың қайталануымен, үнемі ауысып отыратын құбылыс ретінде түсіндіріледі. Тарихи жырдағы уақыттың циклдық моделі *жыл мезгілдері, тәулік бөліктері* арқылы берілген.

Тарихи жырлардағы уақыт батырдың дүниеге келуімен, өмір сүруі, жауға аттанып, елін қорғау оқиғаларымен суреттеледі. Тарихи жырларда күн мен түннің қатар келуі, екі уақыттың қайталанып, бірінен кейін бірі ауысып отыратынын байқауға болады. Халық танымында күн – белсенділік, қозғалысты білдірсе, түн – тыныштық, демалыспен, ұйықтайтын мезгіл ретінде қалыптасқан. Алайда, тарихи жыр мәтіндеріндегі кейіпкерлер күні-түні қозғалыста, олар үшін уақыт бағалы екенін аңғаруға болады. Мысалы:

*Қалың қол келе жатыр күні-түні,
Адасқан таба алмайды бірін-бірі.
Мұсылман-кәпір болып айқаспаққа
Айналды байқап тұрсаң істің түбі*

(«Мырқы батыр», Т.59, 321).

*Күн-түн қатып жол жүріп,
Ай жарымдай күн жүріп,
Жеріне қазақ келеді.
Таң артынан күн шықты,
Күн астына қарасам,
Жараланған белес тау шықты.*

(«Барақ батыр», Т. 60, 86).

Осы жолдардан уақыттың циклдық сипатын көре аламыз. Таңның атуы, күннің шығуы өмірде күнде қайталанып отыратын, құбылыс. Тәулік бөліктерінің арасындағы *күн-түн* лексемасының қосарлана келуі қалыпты жағдайға айналған. Себебі, халық түсінігінде *күн мен түн* қатар жүреді. Күннің артынан түннің келуі, екі уақыттың ауысып отыруы қалыпты құбылыс саналады.

Тарихи жырларда уақыт батырлар үшін аса бағалы екенін байқаймыз. Тарихи жырлар – халқымыздың тарихы, сол кезеңдегі елі үшін аянбай тер төккен батырларымызды дәріптейтін көркем мәтін түрінің негізгісі. Жыр жолдарының мазмұнымен таныса отырып, батырлар жауға уақытында аттануы, күндіз-түні демалмай қозғалыста болуы тарихи жырдағы уақыт категориясы негізгі категорияға айналғанын аңғарамыз. Мысалы:

*Күндіз-түні зар илеп,
Өлеңмен өзіңді жоқтадым,
Райымбегім, арысым,
Жәнатта болсын мекенің!* («Райымбек батыр», Т.59, 130).

Берілген мысалдағы *күндіз-түні* тілдік бірлігі күн мен түннің ауысып келуімен қатар, үздіксіз күндіз де, түнде де халықтың батырды жоқтап жылағанын бейнесін көруге болады. Тілімізде *күндіз-түні аянбай еңбек етті, күн-түн демей жол жүрді, күндіз-түні бір тынбады* секілді тілдік бірліктер жетерлік. Осы бірліктердің барлығы күн мен түннің ауысып, бірінен соң бірі қатар келіп отыруымен қатар, үздіксіз өтіп жатқан уақыттан хабар

береді. Мысалдағы Райымбек батырды халықтың күндіз-түні зар илеп жоқтауы тегін емес. Себебі, батырды халқы елі үшін жанын қиған батыр болып саналады.

Тарихи жырда күн, түн лексемаларымен қатар *таң* және *кеш* лексемасы актив қолданыс тапқан. Жалпы, күн мен түннің шекаралық уақыты - *таң мен кеш*. Тілімізде *таң*, *кеш* лексемаларын білдіретін тілдік бірліктер жетерлік. Аталмыш лексемалар тарихи жыр мәтіндерінде де ерекше сипат алған.

Тарихи жырлардағы «таң» лексемасы бірнеше тілдік бірліктер арқылы беріледі. Мысалы:

Таң азарып атқанда,

Таң жұлдызы батқанда,

Жау қолына түсіпті («Базар батыр», Т.60, 249).

Н.И. Толстойдың пайымдауынша барлық халықтың циклдық уақыт туралы түсінігі ұқсас. Бұл табиғатпен, күннің белсенділігімен және оның жердегі көрінісімен байланысты (жылдық цикл, күнделікті цикл). Күн мен жылдың бөлінуі адамның санасы арқылы және оның тілінен көрініс табады. Бұл көріністер этникалық (ұлттық) боялған, яғни олардың тасымалдаушыларының белгілі бір этникалық тобымен байланысты, тіл сияқты, олар тарихи даму барысында өзгереді [10, 17-б.]. Демек, әр халықтың күнді, жылды бөлуде өзіне тән өзгешеліктері бар. Расымен де, қазақ халқының таным-түсінігінде таң мезгілінің өзін бірнеше тілдік бірліктер арқылы бөлгенін байқаймыз. Тарихи жыр мәтіндерінде *таң бозарып атқанда*, *таң құланиектегенде*, *таң мезгілі болғанда*, *бозамықтап таң атты*, *таң сарағайып қалыпты* лексемаларын кездестіруге болады. Демек, Л.Н. Толстой айтпақшы, әр халық өз бояуын қосып, табиғатымен, тұрмыс-тіршілігімен байланыстырып бөліп, бір «таң» мезгілінің өзін бірнеше уақытқа жіктеуі әбден мүмкін.

Кеш пен таң лексемалары да уақыттың циклдық моделін таныта алады. Себебі, тарихи жыр мәтіндерінде «таң атып, кеш батты» тіркестерін кездестіруге болады. Тілімізде «ақ таңнан кешке дейін», «таң атқаннан кеш батқанша» деген тілдік бірліктерді жиі ұшыратамыз. Яғни таң мен кеш алмасып, қайталанып отырады. Екеуі құралып, бір тәулікті береді.

Тарихи жыр мәтіндерінде былайша берілген:

Қас қарайып, күн батқан,

Бір мезгілде таң атқан,

Таң атқан соң Түгел қарт,

Жар салып халықты жинатқан.

(«Барақ батыр», Т. 60, 25).

Жыр жолдарын оқып отырып-ақ, күн батып, түннің келуі, одан кейін таң мезгілінің белең алатынын байқау қиын емес. Көшпелі халықтың таным-түсінігінде уақыттың циклдық сипаты үлкен рөл атқарғанын байқаймыз. Себебі, көкжиектің батыс жағы өліммен теңестіріледі, өмірден өтумен байланыстырылады. Ал, күн шығыс жақтан шығады. Сондықтан күннің шығыс жақтан шығып, түннің қараңғылығын жеңіп, жаңа өмірге жетелеуі халықтың ертедегі таным-түсінігімен байланыстыруға болады. Сондықтан *таң атты*, *күн батты* тілдік бірліктерінің астарында осындай халықтың таным-түсінігі жатқанын байқауға болады.

Халқымыздың сөздік қорында «қас қарайғанда», «ымырт жабылғанда» деген лексикалық бірліктер кездеседі. Тарихи жыр мәтініндегі «қас қарайған сәт» күннің ұясына кіріп, қараңғылық басып, түн болуға жақындаған мезгілді суреттейді. Бұл кезең халық танымында жаңа іс бастамауға, ұйықтауға болмайтын мезгіл деп түсіндіріледі. Оның себебі, халықтың діни сауаттылығымен астасып жатыр.

Тарихи жырларда уақыт категориясы – жыл мезгілдерімен де көрініс табады. Алайда, жыл мезгілдері көп қолданылмайды. Уақыттың циклдық моделін беруде жыл мезгілдерінің алар орны ерекше. Өйткені халқымыздың танымында жаз, күз, қыс, көктем мезгілдері

қайталанып отырады. Бұл уақыт өлшемдері барлық халыққа тән, қалыптасқан құбылыс. Табиғатынан аса дарынды халық жыл мезгілдерін суреттеуде аса ерекше баға бергендігін аңғарамыз. Тарихи жырлардың мәтіндерімен таныса отырып жыл мезгілдерінің берілуінде уақыттың циклдық сипатын аңғаруға болады.

*Сол уақытта жаз өтті,
Жаз өткен соң күз жетті*

(«Базар батыр», Т. 60, 218).

*Жай жатып жайлау жайлаған,
Жаз көктеуін күзеген,
Күз күзеуін күзеген*

(«Базар батыр», Т 60, 223).

Мысалдағы *жаз өткен соң күз жетті* деп берілуі айқын түрде уақыттың циклдық моделін береді. Тарихи жырларда жыл мезгілдері көп қолданылмайды. Алайда, мына мысалдардан жыл мезгілдерінің номинативті және символдық мәнге ие болғанын байқауға болады. Жаздың өтіп, күздің келуі, жаз жайлауда, қыс қыстауда болатыны суреттеліп, қыс пен жаз, басы мен аяғы секілді бір жыл уақытты білдіретінін байқаймыз.

Қазақ халқының таным-түсінігінде *жаз* - жылылықтың, жайма шуақтың, жақсылық белгісі ретінде ассоциацияланады. Тарихи жырларда да жаз мезгілі де осы таным-түсінікпен астасады. Халық танымындағы жаз мезгілі жағымды мағынада қолданыс тапқанын байқауға болады. Мысалы:

*Райымбек батыр жасағы
Ілеге әбден енгенде
Күлімдеп тұрған жаз күні*

*Қоңыр көлеңке оранып,
Күрсініп батып кетеді. («Райымбек батыр», Т. 59, 122).*

*Жадырап жаз күніндей хан мен ханым,
Разы боп тартуына хұнтайшаның.
Билерді жіберді әдей Ерейменге,
«Бөкеңе мәлімде» деп істің мәнін («Жантай батыр», Т.60, 334).*

Берілген жыр жолдарындағы *күлімдеген жаз, жадырап жаз күніндей* секілді лексикалық бірліктер жазды жайдары, жайлы, жылы адам кейпінде, жаз мезгілі жылылықтың символы ретінде қабылданатынын аңғаруға болады. Жаз мезгіліне қарама-қарсы мағынада қыс мезгілі суреттеледі. Халқымыздың таным-түсінігінде жаз-қыс мезгілдері *жылы-суық, жайлы-жайсыз, қаһарлы-жайдарлы* секілді сөздермен ассоциацияланады.

Бұл пікірімізді ғалым А. Сейдімбектің қаңтар айы туралы пікірімен түсіндіріп көрейік: «Қаңтар айының жүзі ауып бітуге айналғанда ақпанға қарап айтыпты дейді: «Боз тоқтыда құйрық қалды, бозша қызда бұғақ қалды, қырлан, ақпан, қырлан!» - деп. Қаңтардың мұнысы «қанша қаһарлансам да жан-жануарды титықтатуға мұршам келмеді, тоқтыда құйрық, бойжеткенде бұғақ қалды, енді өзің ақпан, ақыра кірісші, мен алмаған өшімді өзің алшы» дегендей. Демек, жыл он екі айды шаруақор қазақ «тұлғаланған» кейіпте елестеткен. Олар үшін қаңтар мен ақпан қатыгез дұшпан кейпінде» [7, 195-б.].

Мысалы:

*Қаңтардың аязындай лебі суық—
Қалың қол тау шетіне келсе жуық,
Биіктен қылаң етіп бір-екі атты,*

Жарғыш топ көз айырмай кетті қуып («Жантай батыр», Т.60, 324).

Тарихи жырдағы осы өлең жолдарынан лебі суық, ызғарлы дұшпанды қыс мезгіліне теңеп суреттегенін көруге болады.

Жалпы тарихи жырлардағы уақыт – халқымыздың уақыт туралы таным-түсінігінен ақпарат береді. Халықтың таным-түсінігінде қалыптасқан жылдың төрт мезгілі туралы түсініктері, қыс пен жаз мезгілдерінің бір-біріне қарама-қарсы мағына қолданылуы, жаз-жылылықтың символы болса, қыс – қаһарлы, суық мезгіл ретінде ассоциацияланғанын байқауға болады.

Қорытынды

«Уақыт» концептісі – әлемнің ұлттық бейнесін танытатын іргелі концептілердің бірі. Бұл концептіні зерттеу халқымыздың фольклорлық бейнесі туралы ақпаратты байытады. Қорыта келгенде, уақыт категориясы өте ауқымды, зерттеуді қажет ететін категориялардың бірі. Кез келген тіршілік иесі уақытқа тәуелді. Ғалымдар айтып өткен уақыттың өткінші екені, уақытты ешкім басқара алмайтыны, оның ешкімге тәуелсіз екені баршамызға аян. Уақыт үнемі қозғалыста. Мақаламызда уақыттың циклдық сипатына шолу жасалып, талдау жұмыстары жүргізілді, мысалдар келтірілді. Қазақ халқының таным-түсінігінде уақыттың қайталанатыны, күн мен түннің, жыл мезгілдерінің ауысып отыратын құбылыс екені тарихи жыр мәтіндерінен алынған тілдік бірліктер арқылы дәлелденді. Жалпы айтқанда, тарихи жыр мәтіндеріндегі «уақыт» концептісінің циклдық моделі мезгіл атауларымен, тәулік атауларымен берілген. Аталған лексемалар тарихи жырдағы уақытты ғана білдіріп қоймай, символдық мәнге ие болғанын байқадық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения). – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1984. – 148 с.
2. Нұрдәулетова Б.И. Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1(123). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01>
3. Афанасьева О.В. Особенности трехслойной структуры концепта времени (на материале английского, испанского и русского языков) // III Международные Бодуэновские чтения: И.А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания: труды и материалы: В2 т. – Казань, 2006. – Т. 2. – С. 127–129.
4. Гайденко П.П. Время Античная философия: Энциклопедический словарь. – Москва: Прогресс-Традиция, 2008. – С. 233–244.
5. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Тарихи жырлар. Т. 59, 60. – Астана: Фолиант, 2009. – 408 б.
6. Жақыпов Ж.А., Ахметова М.К. Қазақ лингвофольклортануы: оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. – 134 б.
7. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов вузов. – Москва: Академия, 2001. – 103 с.
9. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.
10. Толстой Н.И. Времени магический круг (по представлениям славян) // Логический анализ языка. Язык и время / отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. – Москва: Индрик, 1997. – С. 17–27.

REFERENCES

1. Popova Z.D., Sternin I.A. Leksicheskaia sistema iazyka (vnutrenniaia organizatsia, kategorialnyi apparat i metody izuchenia). [The lexical system of the language (internal organization, categorical apparatus and methods of study)]. – Voronej: Voronejskaia universitet 1984. – 148 s. [in Russian]
2. Nurdauletova B.I. Qazaq dunietanymyndaqy bazalyq konseptilerdin tildik korinisi [Linguistic reflection of basic concepts in the Kazakh worldview] // Iasau universitetinin habarshysy. –2022. – №1(123). – B. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01> [in Kazakh]

3. Afanasieva O.V. Osobennosti trehsloinoi struktury konsepta vremeni (na materiale angliiskogo, ispanskogo i russkogo iazykov) [Features of the three-layer structure of the concept of time (based on the material of English, Spanish and Russian)] // III Mejdunarodnye Boduenovskie chtenia: I.A. Boduen de Kurtene i sovremennye problemy teoreticheskoi i prikladnoi lingvistiki: trudy i materialy: V 2 t. – Kazan, 2006. – T. 2. – S. 127–129. [in Russian]
4. Gaidenko P.P. Vremia // Antichnaia filosofia: Ensiklopedicheskiy slovar [Time // Ancient Philosophy: An Encyclopedic Dictionary.]. – M.: Progres-Tradisia, 2008. – S. 233–244. [in Russian]
5. Babalar sozi: Juztomdyq. Tarihi jyrlar. T. 59, 60. [Word of ancestors: one hundred volumes. Historical Psalms. V. 59, 60]. – Astana: Foliant, 2009.– 408 b. [in Kazakh]
6. Jakypov J.A., Ahmetova M.K. Qazaq lingvofolklortanuy: oqu kuraly [Kazakh linguistics: a textbook]. – Nur-Sultan: L.N. Gumiliev atyndagy EEU, 2020. – 134b. [in Kazakh]
7. Seidimbek A. Qazaq alemi. Etnomadani paiymdau: Oqu quraly. [Kazakh world. Ethno-cultural thinking]. – Almaty: Sanat, 1997. – 464 s. [in Kazakh]
8. Maslova V.A. Lingvokulturologia: ucheb. posobie dlia studentov vuzov [Linguoculturology: studies: manual for university students]. – M.: Akademia, 2001. – 103 s. [in Russian]
9. Kaliev B. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2014. – 728 b. [in Kazakh]
10. Tolstoi N.I. Magicheskiy krug vremeni (po predstavleniam slavian) [Time magic circle (according to the ideas of the Slavs)] // Logicheskiy analiz iazyka. Iazyk i vremena / pod red. N.D. Arutiunovoi, T.E. Ianko. – M.: Indrik, 1997. – S. 17–27. [in Russian]